

УДК 378.016:811.161.2

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-3(326)-232-239

Мельник Лариса Володимирівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,

м. Старобільськ, Україна.

melnik.larisa@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5999-4156>

ПОДОЛАННЯ ДІАЛЕКТНОГО ВПЛИВУ У ПРОЦЕСІ РОБОТИ НАД ПІДВИЩЕННЯМ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Оновлення змісту сучасної освіти дає змогу формувати духовно багате й професійно підготовлене покоління, яке вміє вільно й комунікативно виправдано користуватися мовними засобами під час сприймання й створення висловлювань у різних сферах, формах, стилях і жанрах мовлення. Одне з актуальних питань сьогодення – формування культури мовлення, адже більша частина молодого покоління користується українською мовою без належної уваги до її правильності, чистоти, естетичності.

До проблеми формування мовленнєвої культури зверталось чимало мовознавців, лінгводидактів, психолінгвістів: Н. Бабич, О. Біляєв, М. Вашуленко, Д. Ельконін, С. Єрмоленко, М. Жинкін, А. Коваль, О. Леонтєв, В. Мельничайко, В. Русанівський, Л. Паламар, М. Пентиліук. Культуру мовлення студентів вивчали Л. Барановська, Л. Варзацька, Л. Головата, Г. Сагач, Н. Тоцька та ін. Зокрема, поради щодо усунення діалектних помилок із мовлення майбутніх учителів надавали М. Богдан, А. Капська, К. Климова, В. Мойсієнко, В. Прус, П. Романюк. Проте й до цього часу проблема формування культури мовлення студентів педагогічних спеціальностей в умовах діалектного оточення досліджена недостатньо.

Мета нашої статті – проаналізувати поняття мовленнєвої культури й визначити типи помилок, спричинених впливом східнослов'янських і східностепових говірок Донбасу, у мовленні студентів спеціальності «Початкова освіта».

Мовленнєва культура є одним із критеріїв сформованості загальної культури людини. Як зауважує О. Торшилова, «мовлення – це найважливіший показник та стимулятор розвитку особистості в цілому» (Торшилова, 1998, с. 33).

Мовленнєва культура – інтегральне особистісне утворення, що відображає здатність людини використовувати знакову (мовну та невербальну) систему з метою встановлення загальнокультурної

комунікації. У науковій літературі мовленнєва культура розглядається як: 1) система цінностей-регуляторів мовленнєвої поведінки; 2) спосіб, інструмент культурно-пізнавальної діяльності; 3) концентрований вираз особистості (самоствердження, самовияв) (Броннікова, 2002).

У мовленнєвій культурі відображені мовленнєва компетенція, основа моральної та естетичної культури людини, сплетено численні особистісно-психічні процеси: мовлення, мислення, уява, сприймання, воля. У цьому полягає її універсальність.

Процес формування мовленнєвої культури має активний, творчий характер, який виявляється в індивідуальному виборі мовних форм і засобів. Це не механічне накопичення знань, а, насамперед, допомога студенту в усвідомленні культурного значення різних форм мовлення для неантагоністичного існування в сучасних соціокультурних умовах. Неможливо чітко регламентувати процес формування мовленнєвої культури студентів, оскільки в ньому достатньо простежується залежність від інтуїтивних елементів, предметно-понятійного змісту ситуації спілкування, конкретних умов комунікації, мовленнєвої діяльності. Отже, розгляд процесуальних характеристик мовленнєвої культури має здійснюватися на основі синергетичного підходу.

Аналіз психолого-педагогічної, лінгвістичної та методичної літератури дозволив виділити такі *критерії сформованості мовленнєвої культури* студентів:

1) Нормативність мовлення (наявність нормативних знань, умінь і навичок у галузі словесності, освоєння норм літературної мови, чистота й точність мовлення, володіння мовленнєвими жанрами). Дослідники вважають, що мовлення може виконувати свою роль на основі всього 2% лексики мови, 50% граматичних форм, але 100% фонетики (М. Львов). Тому формування орфоепічної культури студентів виступає провідним завданням на заняттях із сучасної української мови. Викладач повинен вводити відповідні поправки й доповнення не тільки у знання студента, а й у коло його звичок.

2) Словниковий запас. Активний лексикон дорослої людини складає від 7 – 9 тисяч до 11 – 13 тисяч слів (Веденская & Павлова, 1998, с. 67). Викладачеві необхідно дбати про постійне поповнення лексикону студентів.

3) Емоційність та виразність, мовлення, що полягає у здатності використовувати норми мовленнєвої культури для вираження емоційного стану.

Емоційність мовлення – це передача в мовленні емоцій та почуттів засобами добору слів, синтаксичних конструкцій, інтонацій, логічних наголосів і пауз. Виразність мовлення – це уміння передавати настрій і почуття за допомогою таких виражальних засобів, як інтонація, жести, міміка тощо.

4) Володіння мовленнєвим етикетом, що передбачає знання формул мовленнєвого етикету, володіння навичками переключення

мовленнєвого коду за умови тієї чи тієї рольової мовленнєвої поведінки, контекстуальних особливостей спілкування, доречність мовлення (стильова, контекстуальна, ситуаційна, особистісно-психологічна).

5) Мовленнєва активність як прагнення до мовленнєвого самовираження, наявність власних виразних мовленнєвих засобів, що відображають унікальність, неоднозначність самої особи студента.

6) Гуманістична спрямованість мовленнєвої поведінки (толерантність, повага до думки іншого тощо).

Критерії носять прогностичний характер і виступають підґрунтям для діагностики та корекції сформованості мовленнєвої культури студентів. У своєму дослідженні ми детально зупинилися на найбільш важливому критерії – нормативності мовлення.

Як відомо, організація процесу формування мовленнєвої культури майбутніх учителів початкових класів повинна враховувати специфіку сучасної соціокультурної, мовленнєвої ситуації в Україні й регіоні: низький рівень мовленнєвої культури засобів масової інформації та реклами, «змішаний» білінгвізм, інтерферуєчий вплив російської мови на українську, американізацію культурної сфери суспільства. Проте не менш «активним і важливим чинником впливу на формування культури мовлення студентів є діалектне середовище, у якому вони перебували до вступу до університету» (Берегова, 2002, с. 7).

За нашими спостереженнями, помилки майбутніх учителів початкових класів у писемному та усному мовленні можна поділити на два типи: а) зумовлені недостатнім засвоєнням літературних норм (орфографії, стилістики, слововживання); б) допущені під впливом місцевого діалектного оточення.

Риси місцевої говірки, носіями якої є студенти (у нашому дослідженні – східнослов'янської або східностепової), часто негативно впливають на їхню культуру усного й писемного мовлення. Помилки, що виникають під впливом місцевих говорів, поділяються на: фонетичні (обумовлені звучанням слова, звукосполучення чи звука); морфологічні (спричинені особливостями граматичної будови діалекту); фонетико-морфологічні (викликані як фонетичними, так і морфологічними відмінностями в слові). Є ще й лексичні та синтаксичні діалектні помилки, але вони трапляються в мовленні студентів значно рідше й не є предметом нашого дослідження.

З огляду на більшу або меншу відмінність від орфоепічних норм відхилення можна поділити на первинні та вторинні.

Первинними вважаються такі особливості, які характеризуються вживанням діалектних фонем, невластивих фонемам літературної мови, що стоять у тих самих позиціях (наприклад, уживання [л] альвеолярного). До вторинних відносяться такі особливості, які характеризуються лише вживанням комбінаторних чи позиційних варіантів фонем, невідповідних звукам літературної мови, уживаним у цих позиціях (наприклад, змішування [e] та [u]).

Найлегше усувати з мовлення первинні діалектні риси говорів. Вони настільки відмінні від норм літературної мови, що студент легко помічає їх у своєму мовленні й намагається замінити літературними відповідниками. Важче викорінювати з мовлення вторинні, малопомітні для мовця риси говорів. Тут уже мало скористатися лише заміною однієї фонемі іншою. Необхідне планомірне тренування у вимові звуків і звукосполучень, а така робота, як правило, на заняттях із сучасної української мови ведеться недостатньо.

Первинні та вторинні риси говорів по-різному відбиваються в писемному мовленні студентів. Первинні трапляються дуже рідко. Вторинні ознаки говорів, будучи непомітними для студентів, не привертають до себе їх уваги й часто відбиваються на письмі. Якщо сам викладач не приділяє уваги причинам появи цих помилок і при їх викоріненні користується загальноприйнятими методами та прийомами, то орфографічні порушення, спричинені вторинними ознаками говорів, живуть у письмових роботах студентів дуже довгий час.

Нижче детально розглянемо помилки, що виникають в умовах східнослов'янських і східно степових говірок Донбасу в мовленні майбутніх учителів початкових класів.

І. Фонетичні помилки.

Помилки на вживання слів з ненаголошеними голосними [и] **замість** [е] дуже поширені в усному й писемному мовленні студентів.

1. У першому переднаголошеному складі: *інж[и]нер, т[и]плиця, зач[и]пили, П[и]трусь, д[и]ржав, н[и]шніє.*

2. У другому й третьому переднаголошеному складі: *п[и]р[и]мога, н[и]в[и]ликий, н[и]вм[и]рущий, т[и]мнота, п[и]р[и]творити, з[и]мляний, д[и]сятирічний, пр[и]красний, ат[и]стат.*

Помилкове вживання [е] **замість** [и] зафіксоване в таких позиціях:

1. У першому переднаголошеному складі: *в[е]конувати, наз[е]вається, пр[е]кметник, л[е]сиця, п[е]сьменник, відкр[е]ття, с[е]ночок, с[е]нонім, сл[е]зький, пр[е]слали, вдал[е]ні.*

2. У другому й третьому переднаголошеному складі: *п[е]редавити, в[е]находити, с[е]ст[е]матично, пр[е]везли.*

3. У післянаголошених складах: *зелен[е]ми, зупинят[е]ся, чист[е]ти, наполегл[е]вий, жит[е]ме.*

Інколи студенти неправильно вживають [у] **замість** [о]: *наг[у]дувати, тв[у]ю, н[у]чувати, н[у]пулярний.*

Спостерігаємо й помилки на позначення приголосних, зокрема передачу на письмі **м'якої вимови приголосних замість твердої:**

[р]: *лікарь, сахарю;*

шиплячі: *біжать, кричать.*

У мовленні студентів трапляється передача на письмі **глухії вимови дзвінких приголосних**. Помилки, що відбивають оглушення приголосних, найчастіше трапляються у префіксах на межі префікса й кореня: *[с] підмоста, ро[с]питати, ві[т]чинив, пароплав ві[т]ходив.*

Подекуди спостерігаємо **вимовляння [хв] замість [ф]:**
ре[хв]ерат, [хв]ізичний, роз[хв]арбований.

II. Морфологічні помилки.

Іменник

1. Закінчення *-ом* замість *-ем* в орудному відмінку однини іменників II відміни: *товаришом, плечом, дощом*. Ця помилка пояснюється впливом відмінкових форм слів з твердою основою.

2. Закінчення *-ою* замість *-єю* в орудному відмінку однини іменників м'якої та мішаної групи I відміни: *зорьою, кашою, землею, грушою, працюю*. Помилка такого типу пояснюється впливом відмінкової форми твердої групи на м'яку й мішану.

3. Закінчення *-ів* замість нульового закінчення в родовому відмінку множини: *яблуків, обличчів*. Таке написання з'являється під впливом відмінкових форм деяких іменників II відміни (порівняймо: *синів, переходів*).

Прикметник

1. Змішування твердої та м'якої груп прикметників, унаслідок чого зафіксовано такі написання: *дорожній і дорожний, самотній і самотний, заможній і заможний, справжній і справжний*.

2. Закінчення *-и* замість *-і* в присвійних прикметниках у називному відмінку множини: *братови товариші, батькові слова*.

3. Закінчення *-ий* замість *-ий* у прикметниках чоловічого роду з твердою основою: *народній артист, книжний стиль*.

Дієслово

Найбільша кількість помилок морфологічного характеру припадає на правопис дієслів.

1. Закінчення *-ють* замість *-ять* у дієсловах II дієвідміни в 3 особі множини: *поють, колють, косять, носять*. Це трапляється внаслідок змішування в говірках Донбасу закінчень 3 особи множини I і II дієвідмін.

2. Відбиття на письмі відсутності чергування приголосних *д//дж, т//ч, з//ж, с//ш* у дієсловах 1-ої особи однини: *ходю, крутю, возю, прося*.

3. Закінчення *-а* замість *-ає* в дієсловах 3 особи однини теперішнього часу I дієвідміни: *біга, чита, дума*. У цій формі дієслова зазнали стягнення.

4. Закінчення *-е* замість *-ить* в дієсловах 3 особи однини теперішнього часу II дієвідміни: *броде, воде, просе, їзде, світе, возе*.

5. Уживання неозначеної форми дієслів на *-ть* замість *-ти*: *стане ходить, треба читать, можуть писать*.

Дієприслівник

Форми на *-а, -я* замість *-ачи, -ячи*: *лежа, стоя, сидя*. Наявність такого написання пояснюється історичним впливом.

Прислівник

Уживання таких форм прислівників займенникового походження, як *нігде, туда, тудою, відкиля, завсіди*.

Отже, культура мовлення — це володіння унормованим літературним мовленням в усній і писемній формах на всіх мовних

рівнях, здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення.

Визначення мовленнєвої культури особистості як цілісного синтетичного утворення приводить до використання комплексного підходу в практиці навчально-виховної й науково-методичної роботи у ВНЗ. Знання щодо класифікації помилок, зумовлених впливом територіальних говірок, украй необхідні викладачам-філологам. Урахування особливостей місцевого говору при викладанні сучасної української мови – необхідна умова успішної роботи над піднесенням культури усного й писемного мовлення студентів спеціальності «Початкова освіта». Систематична й цілеспрямована співпраця викладачів і студентів з вивчення діалектних явищ своєї місцевості повинна поєднуватися з вихованням у майбутніх учителів дбайливого ставлення до живого народного слова як джерела збагачення літературної мови.

До перспективних напрямів дослідження цієї проблеми можна віднести розробку експериментальної системи вправ з діалектизмами й перевірку її ефективності, аналіз залучення таких форм НДРС, як написання курсових і магістерських робіт, діяльність діалектологічного гуртка, проведення наукових конференцій тощо.

Список використаної літератури

1. Торшилова Е.Н. Эстетика речи и речевого поведения // *Искусство и образование*. 1998. № 6. С.32–36. **2. Броннікова С.М.** *Формування мовленнєвої культури молодших школярів засобами мистецтва*: дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2002. 208 с. **3. Веденская Л.А., Павлова Л.Г.** *Культура и искусство речи*. Ростов н/Д: Феникс, 1998. 576 с. **4. Берегова Г.Д.** *Формування культури мовлення студентів-аграрників в умовах нижньонадніпрянських говірок*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Херсон, 2002. 18 с.

References

1. Torshilova, E. N. (1998). *Estetika rechi i rechevogo povedeniya* [Aesthetics of speech and speech behavior]. *Iskusstvo i obrazovanie*. № 6. S. 32–36 [in Russian]. **2. Bronnikova, S. M.** (2002). *Formuvannia movlennievoi kultury molodshykh shkoliariv zasobamy mystetstva* [Formation of speech culture of junior pupils by means of art]: dys. ... kand. ped. nauk. Luhansk. [in Ukrainian]. **3. Vedenskaya, L. A., Pavlova, L. G.** (1998). *Kultura i iskusstvo rechi* [Culture and art of speech]. Rostov n/D: Feniks [in Russian]. **4. Berehova, H. D.** (2002). *Formuvannia kultury movlennia studentiv-ahrarykiv v umovakh nyzhnonaddniprianskykh hovirok* [Formation of the broadcasting culture of students-agrarians in the conditions of the lower northern Dnieper dialects]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk. Kherson. [in Ukrainian].

Мельник Л. В. Подолання діалектного впливу у процесі роботи над підвищенням культури мовлення студентів

У статті досліджено поняття культури мовлення студентів, у якому відображені мовленнєва компетенція, основа моральної та естетичної культури людини, поєднані такі особистісно-психічні процеси, як мовлення, мислення, уява, сприймання, воля. Наголошено, що процес формування мовленнєвої культури має активний, творчий характер, який виявляється в індивідуальному виборі мовних форм і засобів. Це не механічне накопичення знань, а допомога студентам в усвідомленні культурного значення різних форм мовлення. Автором виділено критерії сформованості мовленнєвої культури студентів, серед яких нормативність мовлення, словниковий запас, емоційність та виразність мовлення, володіння мовленнєвим етикетом, мовленнєва активність, гуманістична спрямованість мовленнєвої поведінки. Ці критерії виступають підґрунтям для діагностики та корекції сформованості мовленнєвої культури студентів.

У статті зазначено, що активним і важливим чинником впливу на формування культури мовлення студентів є діалектне середовище, у якому вони перебували до вступу до університету. Проаналізовано типи мовленнєвих помилок, що виникають під впливом місцевих говорів: фонетичні (обумовлені звучанням слова, звукосполучення чи звука); морфологічні (спричинені особливостями граматичної будови діалекту); фонетико-морфологічні (викликані як фонетичними, так і морфологічними відмінностями в слові). Розглянуто помилки, спричинені діалектним середовищем Донбасу й окреслено шляхи їх подолання. До перспективних напрямів дослідження цієї проблеми віднесено розробку експериментальної системи вправ з діалектизмами й перевірку її ефективності.

Ключові слова: культура мовлення, діалектне оточення, територіальна говірка, норма літературної мови, мовленнєва помилка, формування мовленнєвої культури студента.

Мельник Л. В. Преодоление диалектного влияния в процессе работы над повышением культуры речи студентов

В статье исследовано понятие культуры речи студентов, в котором отражены речевая компетенция, основа нравственной и эстетической культуры человека, соединены такие личностно-психические процессы, как речь, мышление, воображение, восприятие, воля. Отмечено, что процесс формирования речевой культуры имеет активный, творческий характер, который проявляется в индивидуальном выборе языковых форм и средств. Это не механическое накопление знаний, а помощь студентам в осознании культурного значения различных форм речи. Автором выделены критерии сформированности речевой культуры студентов, среди которых нормативность речи, словарный запас, эмоциональность и выразительность речи, владение речевым этикетом, речевая активность, гуманистическая направленность речевого поведения. Эти критерии выступают основой для диагностики и коррекции сформированности речевой культуры студентов.

В статье указано, что активным и важным фактором влияния на формирование культуры речи студентов является диалектная среда, в которой они находились до поступления в университет. Проанализированы типы речевых ошибок, возникающих под влиянием местных говоров: фонетические (обусловленные звучанием слова, звукосочетания или звука); морфологические (вызванные особенностями грамматического строя диалекта); фонетико-морфологические (вызванные как фонетическими, так и морфологическими различиями в слове). Рассмотрены ошибки, вызванные диалектной средой Донбасса и намечены пути их преодоления. К перспективным направлениям исследования этой проблемы отнесена разработка экспериментальной системы упражнений с диалектизмами и проверка ее эффективности.

Ключевые слова: культура речи, диалектное окружение, территориальный говор, норма литературного языка, речевая ошибка, формирования речевой культуры студента.

Melnyk L. Overcoming the Dialectal Influence in the Process of Working on Increasing the Culture of Student Broadcasting

The article examines the notion of students' speech culture, which reflects speech competence, the basis of human moral and aesthetic culture, combining such personality-psychic processes as speech, thinking, imagination, perception, will. It is emphasized that the process of formation of the speech culture has an active, creative character, which is manifested in the individual choice of language forms and means. It is not a mechanical accumulation of knowledge, but help for students in understanding the cultural significance of the different forms of speech. The author highlights the criteria for the formation of the language culture of students, among them the standard of speech, vocabulary, emotivity and expressiveness of speech, possession of speech etiquette, speech activity, humanistic orientation of speech behavior. These criteria serve as the basis for diagnosis and correction of the formation of students' speech culture.

The article states that the active and important factor influencing the formation of the student's broadcasting culture is the dialectic environment in which they were before entering the university. The types of speech errors that arise under the influence of local dialects are analyzed: phonetic (due to the sound of words, sound or sound); morphological (caused by the peculiarities of the grammatical structure of the dialect); phonetic-morphological (caused both by phonetic and morphological differences in the word). The errors caused by the dialect environment of Donbass and the ways of overcoming them are outlined. The perspective directions of the study of this problem include the development of an experimental system of exercises with dialecticisms and verification of its effectiveness.

Key words: speech culture, dialect environment, territorial dialect, norm of literary language, speech mistake, formation of student's speech culture.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2019 р.

Прийнято до друку 26.04.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Докучаєва В. В.